

**Przewodnik dla zwiększenia
inkluzywności cmentarzy i krematoriów
w społeczeństwach wielokulturowych**

Raport z badań

Przewodnik dla zwiększenia inkluzywności cmentarzy i krematoriów w społecznościach wielokulturowych

Wydawca

University of Luxembourg

Data

2022

Spis treści

Część 1	Wprowadzenie	4
Część 2	Streszczenie	8
Część 3	Informacje ogólne	12
	Studia przypadków	13
	Pandemia COVID-19	16
Część 4	Najważniejsze ustalenia	17
	Wyzwania dla inkluzywności cmentarzy i krematoriów	18
	Przykłady dobrych standardów	31
Część 5	Wnioski	43
	Najważniejsze źródła	46
	Autorzy	49
	Podziękowania	50

Część 1

Wprowadzenie

U nijnny Plan działania na rzecz integracji i włączenia społecznego ma na celu poprawę dialogu międzykulturowego, lepsze wzajemne zrozumienie społeczności (w tym wspólnot religijnych), walkę z ksenofobią, pracę z różnorodnością i zapewnianie specjalistom wytycznych dotyczących świadomości kulturowej (Komisja Europejska 2016; 2020). Niniejszy raport dotyczy cmentarzy komunalnych i krematoriów jako przestrzeni i usług publicznych, których celem jest integracja wszystkich obywateli i mieszkańców. Mają także sprzyjać dialogowi i zrozumieniu różnorodnych społeczności bezwyznaniowych, wyznaniowych i kulturowych w coraz bardziej różnorodnych europejskich miastach i społeczeństwach.

Raport przedstawia wnioski z badań finansowanych przez HERA (Humanities in the European Research Area), którym objęto osiem średniej wielkości gmin w sześciu krajach północno-zachodniej Europy: Cork (Irlandia), Drammen (Norwegia), Dundee (Szkocja, Zjednoczone Królestwo), Leeuwarden i Maastricht (Holandia), miasto Luksemburg (Luksemburg), Eskilstuna i Umeå (Szwecja). Nadzór nad cmentarzami i krematoriami publicznymi w każdym kraju jest inny, przy czym gmina jest zazwyczaj głównym usługodawcą. Studia przypadków obejmują też świadczenia mieszane, np. w Dundee, gdzie działalność krematorium ma charakter komercyjny. W Norwegii i Szwecji kościół narodowy zarządza cmentarzami i krematoriami z uwzględnieniem wymogów mniejszości religijnych i bezwyznaniowych.

Przedstawione tutaj najważniejsze ustalenia zostały opracowane na podstawie ośmiu studiów przypadku, ale opierają się również na analizach z sąsiednich miast, szerszym kontekście krajowym oraz wcześniejszych badaniach prowadzonych w Anglii i Walii (zob. Maddrell et al. 2018). Materiały do niniejszego raportu zostały zebrane w latach 2019–2022, za pomocą sporządzania map i badań fotograficznych cmentarzy i krematoriów. W każdej gminie przeprowadzono wywiady ze specjalistami i indywidualnymi użytkownikami obiektów oraz zogniskowane wywiady grupowe, a także działania angażujące różne grupy społeczne, włącznie z urzędnikami gminnymi i przedstawicielami samorządu, pracownikami cmentarzy i krematoriów, duchownymi i celebrazami, stronami zainteresowanymi oraz lokalnymi wspólnotami większości i mniejszości. Dane identyfikacyjne wszystkich uczestników badań zostały z raportu usunięte.

Zapewnienie „właściwego” rodzaju pochówku, kremacji i związanych z nimi rytuałów jest ważne, aby traktować zmarłych i osoby ich oplakujące z należnym szacunkiem. W miarę jak społeczeństwa stają się coraz bardziej zróżnicowane kulturowo, zwiększają się również ich wymagania dotyczące przestrzeni i praktyk pogrzebowych.

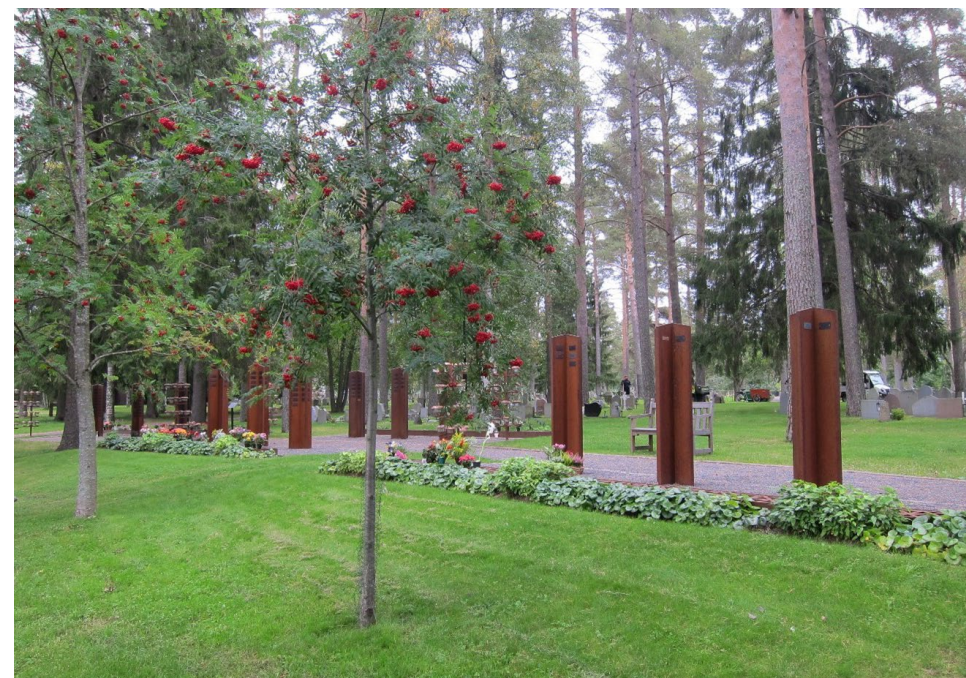
Dane ze spisu powszechnego wskazują na wzrost różnorodności etniczno-religijnej zarówno w mniejszych, jak i większych miastach (zob. Rysunek 4). Wyniki poprzednich badań wykazały, że gminy dużych miast są zazwyczaj lepiej wyposażone by zaspokoić potrzeby różnorodnych pochówków, jednak potrzeby te zmieniają się zarówno w średnich, jak i w dużych gminach.

Mimo wysiłku usługodawców by jak najlepiej zaspokoić wszystkie potrzeby większości i mniejszości, niniejszy raport przedstawia wyzwania w praktyce, często odzwierciedlające kwestie z zakresu zarządzania, finansowe/kadrowe oraz zrozumienia różnorodnych praktyk pogrzebowych. Warto zauważyć, że dostęp do cmentarzy i krematoriów w poszczególnych, jak i pomiędzy krajami europejskimi jest nierówny, a świadczenia dla różnych grup etniczno-religijnych mogą być nierówne i niewystarczające. Co więcej, oprócz zrozumienia różnych praktyk religijnych i kulturowych, istnieje potrzeba zrozumienia różnych potrzeb w obrębie grup etniczno-religijnych (np. różnice wyznaniowe i regionalne) oraz sposobu, w jaki są one negocjowane na poziomie lokalnym i osobistym.

Projekt badawczy CeMi zwraca uwagę na zróżnicowane kulturowo i religijnie potrzeby pogrzebów w północno-zachodniej Europie, wiążące się z nimi wyzwania oraz sposoby, w jakie reagują na nie zarówno poszczególne społeczności, jak i usługodawcy (np. kierownicy cmentarzy i krematoriów, urbaniści i przedsiębiorcy pogrzebowi), którzy mogą mieć wkład w unijną strategię inkluzywności.

W oparciu o szeroko zakrojone badania przeprowadzone wśród społeczności lokalnych i usługodawców w ośmiu gminach badań terenowych, niniejszy raport omawia wyzwania, przykłady najlepszych standardów i kreatywne sposoby włączenia kulturowego i dialogu międzykulturowego w usługach pogrzebowych. Cmentarze, krematoria i miejsca pamięci uwzględniające różnorodność są niezbędnym, ale obecnie pomijanym aspektem rozumienia integracyjnej i inkluzywnej przestrzeni publicznej oraz społeczeństwa wielokulturowego.

Zajmowanie się wspomnianymi problemami zwiększy dobrobyt społeczny, jak i poprawi otwartość przestrzeni publicznej i kultury obywatelskiej.

Rysunek 1. Strefa bezwyznaniowa dla kremowanych szczątków, z miejscem pochówku w tle, Umeå, Szwecja.

Dziękujemy wszystkim, którzy wzięli udział w badaniach i mamy nadzieję, że niniejszy raport będzie doceniony przez usługodawców lokalnych i krajowych, urbanistów i podejmujących decyzje, a także dla mieszkańców gmin objętych studium przypadku. Mamy również nadzieję, że nasze wyniki badań skłonią do zastanowienia i będą użyteczne w szerszym kontekście europejskim.

Stwierdzamy, że cmentarze, krematoria i miejsca pamięci uwzględniające różnorodność społeczną i kulturową są niezbędnym, jednak obecnie pomijanym aspektem rozumienia integracyjnej i otwartej przestrzeni publicznej oraz społeczeństwa wielokulturowego.

Część 2

Streszczenie

Poszanowanie godności osoby zmarłej jest powszechną potrzebą i prawem

Cmentarze i krematoria:

- Są ważną przestrzenią publiczną o znaczeniu symbolicznym dla osób żywych i zmarłych
- Są usytuowane w zakresie krajowych i lokalnych systemów prawnych i ram zarządzania
- Uosabiają powszechne wartości, takie jak równość i inkluzywność
- Powinny zaspokajać różnorodne potrzeby społeczeństw wielokulturowych na poziomie lokalnym, w tym bezwyznaniowe i zróżnicowane religijnie wymogi pochówków
- Korzystają ze współpracy i dialogu ze społecznościami lokalnymi i wyznaniowymi
- Wykazują potencjał, by stać się miejscami, które łączą różnych ludzi, wspomagając interakcje społeczne i międzykulturowe zrozumienie
- Mogą stać się źródłem wypoczynkowej przestrzeni zielonej i ekosystemu, istotnych w określonych miejscowościach, jakkolwiek to zastosowanie może spowodować niezadowolenie żałobników

Inkluzywne usługi pogrzebowe na cmentarzach i krematoriach wymagają:

- Zaangażowania i dialogu z i pomiędzy większościami i mniejszościami w społecznościach lokalnych
- Kontaktów i konsultacji ze społecznościami w zakresie obecnych przyszłych warunków usług
- Regularnych przeglądów przepisów krajowych i lokalnych, m.in. audytów inkluzywności
- Długoterminowego planowania w świetle tendencji demograficznych
- Starannego projektowania w tym planu neutralnej ikonografii i uniwersalnej przestrzeni rytualnej

Rysunek 2. Cmentarz Św. Eskilsa w Eskilstunie, Szwecja, dzień przed Wszystkich Świętych (2019).

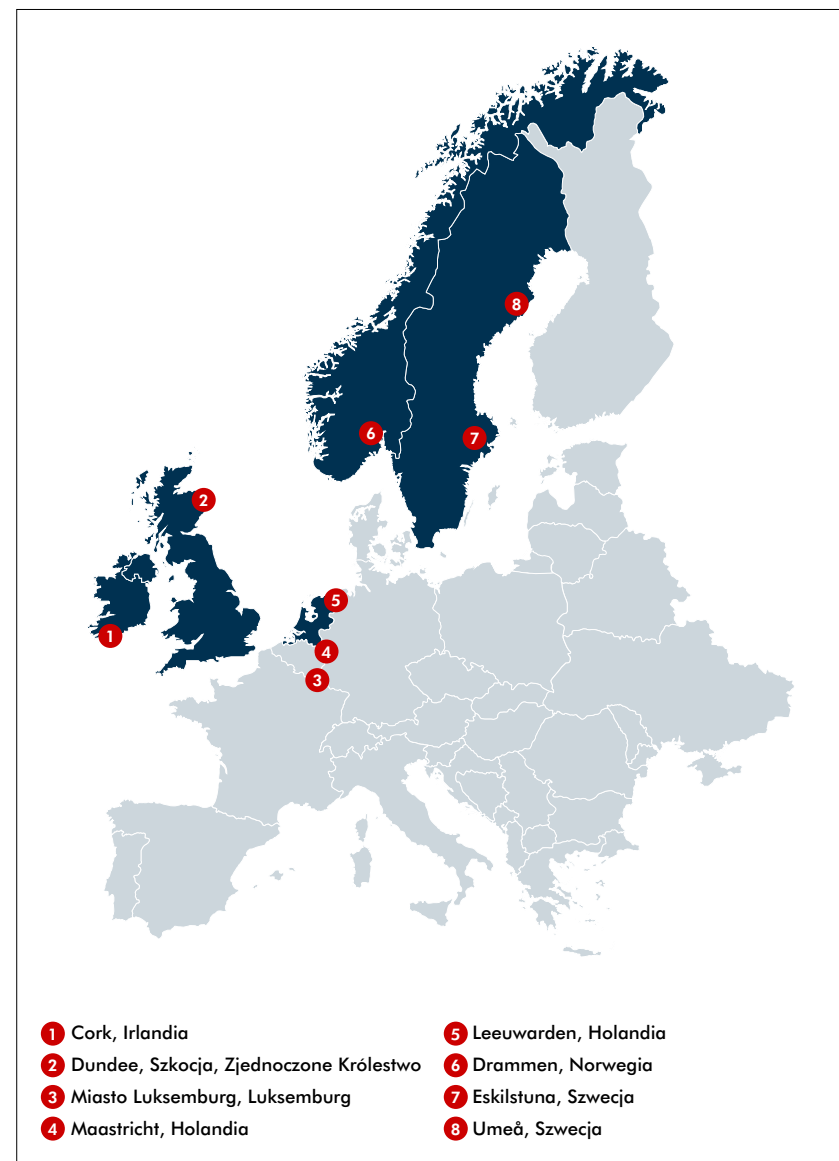
- Jasnych wytycznych dotyczących dowolnego wykorzystania przestrzeni cmentarnej jako wypoczynkowej, zwłaszcza spacerów z psem i/lub podziału na strefy rekreacyjne
- Świadczenia usług na czas (w tym „poza godzinami pracy”)
- Dostępności zaplanowanych świadczeń dla tych grup wyznaniowych, które wymagają grobów wieczystych
- Dostępu do obserwacji/rozpoczynania kremacji na życzenie
- Swobody przeniesienia skremowanych szczątków do dowolnego innego miejsca
- Odpowiedniego połączenia komunikacją zbiorową oraz dobrych rozwiązań parkingowych
- Udogodnień na miejscu, takich jak toalety i poczekalnie
- Zapewnienia przestrzeni bezwyznaniowej i przestrzeni dla różnorodnych lokalnych wspólnot wyznaniowych
- Usług przyjaznych dla środowiska

Wydarzenia zorganizowane, konsultacje społeczne, możliwości wolontariatu i przestrzenie towarzyskie, takie jak kawiarnie na miejscu, mogą pomóc w nawiązaniu dialogu między różnymi wspólnotami lokalnymi i wzmocnić zrozumienie między tymi grupami.

Część 3

Informacje ogólne

Studia przypadków

Rysunek 3. Mapa miejsc objętych studiami przypadku.

Podczas badania ośmiu gmin z sześciu krajów zastosowano podejście oparte na studium przypadku: Cork (Irlandia), Drammen (Norwegia), Dundee (Szkocja, Zjednoczone Królestwo), Leeuwarden i Maastricht (Holandia), miasto Luksemburg (Luksemburg), Eskilstuna i Umeå (Szwecja) oraz badanie pilotażowe w Groningen (Holandia). Z sześciu krajów północno-zachodniej Europy, które łączy podobne dziedzictwo chrześcijańskie/w większości chrześcijańskie i bezwyznaniowe normy kulturowe, wybrano gminy o zbliżonej wielkości z dużą populacją migrantów i/lub mniejszością narodową.

Studium przypadku	Ludność ogółem	Odsetek „mniejszości”	Rok
Cork Irlandia	125,657*	14%	2016
Drammen Norwegia	68,945	22%	2019
Dundee, Szkocja Zjednoczone Królestwo	148,750	10%	2018
Eskilstuna Szwecja	105,924	26%	2019
Leeuwarden Holandia	124,481	17%	2021
Miasto Luksemburg Luksemburg	122,273	71%	2019
Maastricht Holandia	120,227	33%	2021
Umeå Szwecja	127,119	12%	2019

Rysunek 4. Demografia studiów przypadku (źródło: na podstawie Nordh et al. 2021).

* Zmiana granic w 2019 roku wpłynęła na zwiększenie populacji do 210 000.

Studia przypadku obejmowały zwykle ludność 100 000–130 000 (z Drammen z 69 000 i Dundee z 148 000 jako wartościami granicznymi). Dane spisu powszechnego wskazują, że ludność migrantów i/lub mniejszości waha się zazwyczaj od około 10% (Dundee) do 33% (Maastricht), przy czym miasto Luksemburg ma wyraźnie inne proporcje, jako że 71% tamtejszej ludności to obcokrajowcy.

Skład ludności we wszystkich miejscach objętych studiami przypadku różni się ze względu na ich własną, swoistą historię. Na przykład, wysoki odsetek migrantów w Luksemburgu można wyjaśnić dwustronnymi porozumieniami z Portugalią, Hiszpanią i Jugosławią, zawieranymi od lat 70.; wzrostem gospodarczym od lat 80., w tym dynamicznym rozwojem sektora finansowego i IT; jak również statusem miasta Luksemburg jako jednej z trzech stolic UE i siedziby instytucji UE. W rezultacie największymi mniejszościami w Luksemburgu są francuska (17%), portugalska (11%), włoska (6,9%), belgijska (4,1%) i niemiecka (3,7%). Natomiast największe mniejszości w Leeuwarden kształtowały się w wyniku rozwoju turystyki / zakupu drugiego domu (z sąsiednich Niemiec, 2%), a także historycznie uwarunkowanych więzi kolonialnych i handlowych z następującymi krajami: Indonezja/Moluki (1,8%), Antyle (1,3%), Surinam (1,2%), Curaçao (1%) i Maroko (0,9%). W podobnym kontekście historycznym 4% populacji w Dundee to Azjaci/Brytyjcy Azjaci. Eskilstuna charakteryzuje się niedawnym osadnictwem uchodźców, w tym: Irakijczyków (5,4%), Syryjczyków (3,6%), Somalijszczyków (1,9%) i Erytrejczyków (0,8%), a także migrantów z sąsiedniej Finlandii (4%).

Pandemia COVID-19

Wpływ pandemii COVID-19 i narodowych ograniczeń podróżowania, spotkań itp. różnił się w poszczególnych krajach i społecznościach objętych studiami przypadku. W szczególności bardzo ucierpiały społeczności migrantów i mniejszości, co odzwierciedla ich nieproporcjonalną reprezentację (a) wśród pracowników na pierwszej linii frontu (np. lekarze, pielęgniarki, pracownicy transportu publicznego i supermarketów) oraz (b) na obszarach mieszkalnych o wysokim poziomie deprecjacji społecznej (Islam i Netto 2020).

Podczas gdy pandemia wpłynęła na wysunięcie tematu inkluzywności cmentarzy i krematoriów na pierwszy plan, niektóre wynikające z niej przepisy prawne umocniły traktowanie zasad większości jako normy oraz sprawiły, że podejście równościowe stanęło przed jeszcze większymi wyzwaniami. Por. wpis na blogu w czterech językach, w którym podkreślamy potrzebę wyczulenia na potrzeby dotyczące pochówku mniejszości religijnych w kontekście pandemii: <https://cemi-hera.org/diverse-funerary-needs-at-a-time-of-crisis-reflections-on-covid-19-in-multicultural-europe/>

W trakcie tego projektu wstrzymano zaplanowane różne formy zaangażowania społecznego, a także odwołano lub przełożono wywiady i grupy dyskusyjne. Zespół w miarę możliwości przedstawił się na wywiady i ankiety online, uwzględniając doświadczenia pandemii w procesie gromadzenia danych.

Część 4 Najważniejsze ustalenia

Wyzwania dla inkluzywności cmentarzy i krematoriów

Wyzwania dla inkluzywności cmentarzy i krematoriów różnią się w zależności od kraju i studium przypadku, ale najistotniejsze wspólne wyzwania obejmują następujące kwestie:

- Krajowe/lokalne zasady dotyczące ponownego wykorzystywania grobów a wymogi religijne dot. grobów wieczystych
- Krajowe przepisy, które zabraniają pochówku w całości i/lub ograniczają dostęp do odrębnych sekcji pochówku
- Krajowe przepisy, zgodnie z którymi zabrania się transportu skremowanych szczątków z krematorium i/lub wyznaczonego cmentarza (lub wymaga się na to specjalnego zezwolenia)
- Dostępność usług publicznych tylko od poniedziałku do piątku (co obejmuje cmentarze, krematoria i powiązane usługi, takie jak lekarzy, urzędników stanu cywilnego, koronerów), co nie spełnia potrzeb grup wyznaniowych w zakresie szybkiego pochówku lub kremacji
- Świadomość usługodawców w zakresie „różnorodności w różnorodności”, czyli różnych wyznań w obrębie danej religii i regionalnych interpretacji praktyk religijnych, a także odmiennych potrzeb w zależności od wieku i płci
- Brak informacji dotyczących świadczeń państwowych lub kosztów usług pogrzebowych
- W przypadkach gdy pogrzeb wiąże się z opłatami, różnica w kosztach kremacji i pochówku może przyczynić się do obciążeń finansowych dla osób, które wymagają pochówku ze względu na religię, zwłaszcza gdy prawo do grobu wieczystego wiąże się z dodatkowymi kosztami
- Projekt niedopasowany do zmiennych warunków, np. w zakresie zagospodarowanie terenu na cmentarzach, jak i przymocowania siedzeń w salach pogrzebowych na stałe
- Brak możliwości obserwowania kremacji dla hinduistów i sikhów

- Brak obecności pracowników na niektórych cmentarzach sprawia, że osoby starsze i pochodzące z mniejszości nie czują się komfortowo, odwiedzając je samotnie
- Sprzeczne znaczenie przypisywane grobom i cmentarzom, m.in. przez żałobników, którzy postrzegają je jako przestrzeń świętą i innych odwiedzających, m.in. osoby wyprowadzające psy i biegające (zob. rysunek 11)
- Niewystarczający transport zbiorowy (najważniejsze kwestie: odległość i częstość kursów)
- Parking niedostosowany do wymagań pochówków dużych wspólnot
- Zawodne sposoby finansowania, szczeg. gdy usługi komunalne zależą od budżetu krajowego/samorządowego
- Cmentarze i krematoria często nie są priorytetami dla gminnych i lokalnych wydziałów ds. planowania

Dominujące normy

Jakkolwiek kraje europejskie uznają prawo do wolności religijnej i wolności słowa, ustawodawstwo krajowe i dominujące normy kulturowe, znajdujące odzwierciedlenie w infrastrukturze i usługach powiązanych z cmentarzami i krematoriami, mogą wykluczać mniejszości. Przykładowo, zgodnie z prawem szwedzkim, aby umieścić skremowane szczątki w płynącej wodzie, zgodnie z wymogami hinduistów i sikhów, wymagane jest specjalne zezwolenie; brak świadczenia usług w weekendy może uniemożliwić szybki pochówek muzułmanom i kremację hinduistom. Infrastruktura i architektura cmentarzy miejskich i krematoriów odzwierciedlają zazwyczaj normy związane z dziedzictwem chrześcijańskim lub świeckim, co w prawdzie może być cenione przez większość mieszkańców, ale może też być odebrane jako wykluczające przez niektóre mniejszości wyznaniowe, w tym niechrześcijańskie (zob. rysunek 1 i 5 b, c poniżej).

Kremacja jest obecnie powszechna, choć jej zasięg w krajach europejskich jest nierównomierny. Kremacja to najczęstsza praktyka pogrzebowa w krajach objętych studiami przypadku, z wyjątkiem Norwegii, gdzie 44% pogrzebów to kremacje (2019). Repatriacja szczątków (zarówno w zapieczętowanych trumnach, jak i urnach) była powszechną praktyką wśród niektórych społeczności migrantów w Europie, m.in. migrantów z Azji Południowej i z innych krajów europejskich. Jednak wraz z poprawą poziomu lokalnych usług pogrzebowych w krajach europejskich

Rysunek 5a. Rytuały związane z Dniem Wszystkich Świętych w mieście Luksemburg. Rysunek 5b. Fragment bramy cmentarza z symbolami chrześcijańskimi (Alfa-Omega). Groningen.

Rysunek 5c. Brama cmentarza miejskiego z ikonografią chrześcijańską, Merl, Luksemburg.

(takich jak Wielka Brytania i Holandia) praktyka repatriacji jest spotykana coraz rzadziej, również ze względu na wzrost jej kosztów, a i rodziny migrantów częściej wskazują na Europę jako swój dom (Kardouch-Outmany 2014; Jassal 2015). To ostatnie zjawisko jest szczególnie powszechne w przypadku dzieci migrantów i kolejnych pokoleń urodzonych już w Europie. Jednak niektórzy członkowie „osiadłych” mniejszości nadal decydują się na odesłanie szczątków do kraju pochodzenia lub kremację w miejscach o znaczeniu religijnym lub osobistym (np. rozsypanie prochów w Gangesie lub pochówek w grobowcu rodzinnym). Ograniczenia wynikające z pandemii COVID-19, kiedy to międzynarodowy transport zmarłych był powszechnie zabroniony, utrwaliły powyższą tendencję.

Nierówny dostęp dla mniejszości

Prawo pogrzebowe i formalne warunki dla mniejszości wyznaniowych różnią się w zależności od kraju. Większość gmin pełni nadzór nad cmentarzami publicznymi i krematoriami, ale usługi te mogą być zlecane lub podzlecane przez państwo. W Szwecji i Norwegii to kościół nadzoruje cmentarze i krematoria, przy czym prawo wymaga zapewnienia opieki bezwyznaniowej i mniejszościom; w Holandii i Wielkiej Brytanii nadzór jest dzielony między usługodawcami publicznymi i prywatnymi. W krajach, w których nie ma przepisów prawnych dotyczących mniejszości wyznaniowych, świadczenia są zazwyczaj uzgadniane lokalnie na bieżąco między zarządcami cmentarzy-krematoriów a grupami wyznaniowymi, co może prowokować zmiany rezultaty. Wcześniejsze badania pokazały, że brak możliwości spełnienia wymagań religijnych i kulturowych wobec zmarłych sprawia, że żałobnicy czują się niezrozumiani i marginalizowani, a w niektórych przypadkach niepokoją się o dobro zmarłego (Maddrell i in. 2018; 2021).

Norwegia, Szwecja i Luksemburg finansują podstawowe usługi pogrzebowe z podatków (tak jak również Dania i Polska), podczas gdy w innych krajach, jak w Holandii i Wielkiej Brytanii, koszty pogrzebu są sprawą prywatną (z wyjątkiem osób, które kwalifikują się do świadczeń rządowych). Tam, gdzie usługi pogrzebowe są opłacane prywatnie, koszty są istotnym czynnikiem, który może pogłębiać nierówności i ograniczać dostęp do odpowiednich usług. Dotyczy to w szczególności grup wyznaniowych, takich jak Żydzi, muzułmanie, prawosławni i niektórzy katolicy, którzy ze względów religijnych wymagają grobu z prawem wieczystym. Koszt grobu wieczystego na cmentarzach komunalnych uwzględnionych w niniejszym raporcie wahał się od około 1 500 euro do 10 000 euro. Dostęp do grobu wieczystego może być także ograniczony lokalnie, tzn. w krajach, w których ponowne wykorzystanie grobów jest normą (np. Luksemburg) (zob. Nordh i in. 2021). Mohammad, marokański migrant w Maastricht, wyjaśnił:

„Ludzie wolą zapłacić raz na zawsze za prawo do grobu wieczystego. Ale gmina (...) nie daje takiej możliwości. Jeśli już to oferuje, jest to dość drogie. Łącznie to około 10 000 euro. A dla nas to za drogo. (...) Gdy po raz pierwszy usłyszałem o tych cenach, pomyślałem: »Jak oni śmiało zarabiają na śmierci człowieka?« (...) W oficjalnych komunikatach zawsze mówi się o „włączeniu się”, „uczestnictwie”, „dostosowaniu do potrzeb ludzi”. Nie uważam tego za »dostosowanie do potrzeb«.”

Poczucie marginalizacji lub wykluczenia może być odczuwane przez rdzenne mniejszości, takie jak Irlandczycy Travellersi, w przypadku których kulturowo uwarunkowana wielkość i złożona architektura nagrobków nie odpowiadają normom większości lub przepisom cmentarnym (zob. rysunek 6).

Istnieją dowody, które potwierdzają wzrost świadomości i zainteresowania różnicowanymi potrzebami dotyczącymi cmentarzy i krematoriów w Europie i w poszczególnych gminach.

Rysunek 6. Grób Travellera, Cork, Irlandia.

Najlepsi dostawcy usług dla wielokulturowych społeczności są dobrze poinformowani w zakresie zróżnicowanych potrzeb grup wyznaniowych i kulturowych, w tym różnic lokalnych i zmiennych tendencji ludnościowych i zwyczajowych. Jednak rygorystyczne przepisy mogą ograniczać dostępne opcje. Jak wyjaśnił kierownik cmentarza w Luksemburgu: „Na cmentarzach istnieją pochówki urn, klasyczne pochówki trumienne, rozsypywanie prochów. Oprócz tego nie ma nic innego... Nie otrzymujemy innych wymagań ze względu na przepisy”.

Niewielka, ale istotna liczba pracowników cmentarzy i krematoriów, z którymi rozmawialiśmy uważała, że mniejszości wyznaniowe powinny „dopasować się” do praktyk większości. Na przykład, pracownik cmentarza w Drammen rozumiał, że mużulmanie umieszczają wokół grobów „ramy”, czyli obrzeże, aby chronić zmarłych przed osobami, które mogłyby przejść po grobie, niemniej uznaje praktykę za sprzeczną z regulaminem cmentarza: „Powinni przestrzegać zasad obowiązujących na cmentarzu, więc kiedy odkrywam, że zaczęli obudowywać groby, rozmawiam z szefem, który idzie do swojego szefa, który się tym zajmie i wyśle list do krewnych”. Przykład ten sugeruje, że potrzebna jest edukacja na temat znaczenia wymogów religijnych dla poszczególnych grup wyznaniowych w celu lepszego zrozumienia zróżnicowanych potrzeb i budowania lokalnych relacji z mniejszościami wyznaniowymi, a także przegląd przepisów, na które może mieć wpływ określona kultura i estetyka większości lub nadawanie priorytetu łatwości utrzymania.

W wielu gminach mniejszości wyznaniowe, takie jak mużulmanie i bahaici, oraz społeczność chińska uzgodniły/uzgadniają wydzielone miejsca pochówku w ramach przepisów gminnych (zob. rysunki 8 i 9), ale procedury w tym zakresie są często niejasne, przepisy zróżnicowane, a proces często bywa długotrwały. Na przykład, mużulmański ankietowany z Dundee powiedział, że jego społeczność miała wrażenie, że może zacząć rozwijać plany cmentarza mużulmańskiego tylko wówczas, kiedy radnym został mużulmanin, któremu powiedzieli: „Zostałeś radnym, to teraz możesz coś z tym zrobić”. Dialog między pracownikami cmentarzy i krematoriów a lokalnymi grupami wyznaniowymi ma znaczenie zasadnicze, aby zapewnić wszechstronne świadectwa, zwłaszcza w przypadku grup, których przekonania wymagają określonego położenia i/lub zabezpieczenia grobów lub rytuałów, takich jak mycie ciała lub obserwacja kremacji dla dobra zmarłego.

Jednakże niektórzy członkowie mniejszości wybierają pochówek na cmentarzu ogólnym. Nouria, uczestniczka badań z Luksemburga, która wyemigrowała z mężem z Algierii, opowiedziała, że postanowiono, że jej mąż zostanie pochowany

w mużulmańskiej części cmentarza gminnego: „Najważniejsze, że poszło dobrze, że modlono się za niego, to było ważne. Patrząc z perspektywy czasu, dlaczego nie mógł zostać pochowany obok innych [niemużulmanów]? ... Jestem wierzącą mużulmanką, wszyscy o tym wiedzą. Ale trzeba się dopasować do nowego otoczenia”. Dla Nourii pochowanie męża na cmentarzu ogólnym oznaczało integrację z lokalną społecznością. Thoma, armińsko-chrześcijański uchodźca z Syrii mieszkający w Maastricht, twierdzi podobnie: „Moim zdaniem byłoby wspaniale, gdyby Holender i Ormianin lub Turek i Arab leżeli obok siebie. A jeśli spocznę w Holandii, chciałbym mieć na nagrobku tekst po holendersku i pod spodem po arabsku. A dla sąsiada tekst po turecku i po holendersku. Tak, myślę, że to byłaby najlepsza integracja. Wydaje mi się, że łączenie spraw w taki sposób jest piękne.”

Niektóre grupy wyznaniowe, w tym żydzi, mużulmanie i niektóre wyznania chrześcijańskie, wymagają z powodów religijnych grobu wieczystego, co jest sprzeczne z szeroko rozpowszechnioną w niektórych krajach europejskich zasadą ponownego wykorzystywania grobów. Maria, emigrantka rzymskokatolicka z Irlandii, gdzie groby wieczyste stanowią normę, była zdziwiona, gdy odkryła zasadę ponownego wykorzystywania grobów w Luksemburgu, gdzie katolicyzm jest również dominującym kontekstem kulturowym. Należy też zauważyć, że chociaż migranci chrześcijanie są zazwyczaj chowani na poświęconych lub bezwyznaniowych obszarach cmentarzy, mogą mieć specyficzne rytuały pochówku, odbiegające od lokalnych zwyczajów, np. dłuższa ceremonia pogrzebowa lub publiczny rytuał żałobny.

Powyższe przykłady podkreślają, że podręcznikowa wiedza na temat różnych praktyk powinna być uzupełniana stałym dialogiem ze społecznościami lokalnymi i konsultacjami z konkretnymi osobami.

Podręcznikowa wiedza na temat różnych praktyk powinna być uzupełniana stałym dialogiem ze społecznościami lokalnymi i konsultacjami z konkretnymi osobami.

Rysunek 7. Wydzielono część dla cmentarza żydowskiego na cmentarzu komunalnym, Dundee, Wielka Brytania. Rysunek 8. Cmentarz Feng Shui, cmentarz komunalny, Zwolle, Holandia.

Ogólnie rzecz ujmując, wyraźne oznakowanie różnych miejsc pochówku na większym cmentarzu poprawia dostępność i zrozumienie różnych wyznań i grobów bezwyznaniowych na całym terenie. Jednak groby żydowskie zbyt często stawały się obiektem ataków antysemickich, a obawa przed wandalizmem skłoniła społeczność muzułmańską w Norwegii do prośby o zaprzestanie oznakowania muzułmańskiego miejsca pochówku na jednym z cmentarzy komunalnych, co podkreśla potrzebę lokalnych konsultacji. Ważne jest również, aby zwrócić uwagę na różne praktyki i wymogi estetyczne w obrębie danej wspólnoty wyznaniowej, na przykład dla różnych wyznań lub w różnych miejscach (zob. rysunek 9). Niektóre wspólnoty wyznaniowe utrzymują, że mogą zaspokoić swoje potrzeby religijne jedynie samodzielnie. Miało to miejsce w Dundee, gdzie organizacja Muslim Burial Trust kupiła część cmentarza miejskiego (zob. rysunek 10), aby zapewnić właściwe położenie grobów, szybki pochówek i zabezpieczenie grobów przed psami, ponieważ osoby wyprowadzające psy często nie przestrzegały regulaminu cmentarza i nie szanowały świętości grobów (zob. rysunek 11).

Rysunek 9. Cmentarz muzułmański z różnymi nagrobkami, Drammen, Norwegia.

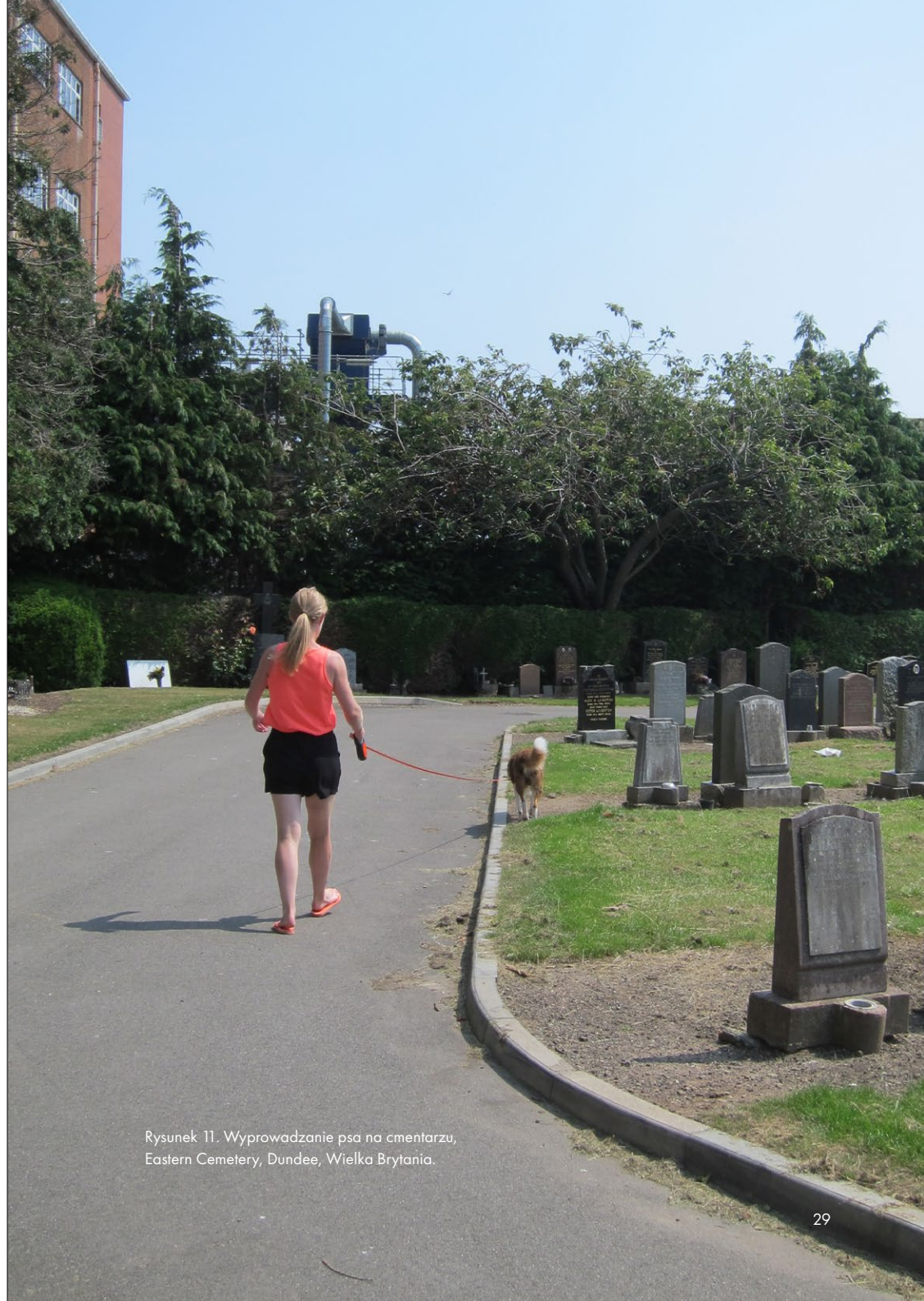

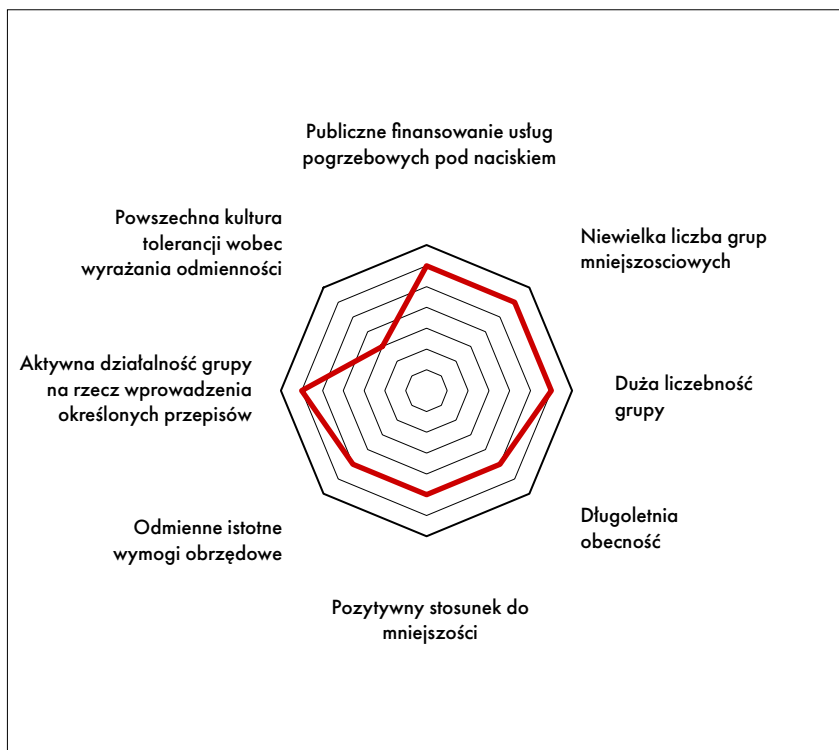
Rysunek 10. Prywatny muzułmański cmentarz Muslim Burial Trust, przylegający do cmentarza miejskiego, Dundee, Wielka Brytania; por. jednolity rozmiar, kształt i kolor nagrobków.

Wielu świadczeniodawców gminnych zwracało uwagę na zróżnicowane potrzeby grup wyznaniowych i kulturowych, w tym różnice lokalne i zmienne tendencje ludnościowe i zwyczajowe. Nie było to jednak powszechne, a krajowe i lokalne przepisy oraz instytucjonalny lub osobisty opór przed zmianami stanowią barierę dla inkluzywności cmentarzy i krematoriów. Brak możliwości spełnienia wymogów religijnych i kulturowych wobec zmarłych powoduje, że żałobnicy czują się nierozumiani, marginalizowani i niepokoją się o dobro zmarłego (Maddrell i in. 2021).

Ośmio-czynnikowa struktura (Jedan 2023) może być użytecznym narzędziem, pozwalającym zrozumieć dlaczego określone obiekty cmentarne zostały zaproponowane danej grupie migrantów lub mniejszości, oraz zaplanować adekwatne świadczenia. Oferuje też model sporządzania map proponowanych w specjalnych strefach biorąc pod uwagę tendencje wielkości grupy/populacji, istniejących przepisów i norm pogrzebowych i krematoriów oraz ograniczeń finansowych. Może także wspierać formułowanie wymagań w zakresie nowej infrastruktury mającej zaspokoić potrzeby mniejszości (zob. rysunek 12 poniżej).

Rysunek 11. Wyprowadzanie psa na cmentarzu, Eastern Cemetery, Dundee, Wielka Brytania.

Rysunek 12. Ośmio-czynnikowa struktura (Eight-Factor Framework) dotycząca szczególnych potrzeb w zakresie cmentarzy i krematoriów dla grup mniejszościowych i migrantów (Jedan 2023).

Przykłady dobrych standardów

Jak wspomniano powyżej, pracownicy cmentarzy i krematoriów oraz społeczności lokalne współpracowały ze sobą, aby zapewnić dostęp osobom ze wszystkich wyznań lub osobom niewierzącym, a także w miarę możliwości zaspokoić potrzeby indywidualne. Niektóre z poniższych przykładów dotyczą usprawniania procesów, zaangażowania społecznego, komunikacji i kontaktu oraz nowatorskich odpowiedzi na lokalne potrzeby. Pandemia COVID-19 i związane z nią ograniczenia przyczyniły się do powstania dodatkowych wyzwań, ale także kreatywnych rozwiązań, takich jak dodatkowe dobrowolne szkolenia pracowników; wstępne przygotowanie grobów na potrzeby szybkiego pochówku; nowe lub szersze wykorzystanie przestrzeni rytualnej na wolnym powietrzu; rekrutacja nowych młodszych wolontariuszy ze społeczności w celu wykonywania rytuałów religijnych, takich jak mycie ciała lub wspólne modlitwy; oraz zwiększone możliwości transmisji na żywo i uczestniczeniu w pogrzebach przez internet (zob. rysunek 16). Elizabeth, ankietowana z Cork, skomentowała: „Obejrzelśmy sporo pogrzebów za pomocą transmisji na żywo. Więc to było ogromne błogosławieństwo. Wiem, że brak wtedy ciepła innych ludzi, ale i tak mi to pomogło. Są osoby starsze, które i tak nie mogą dostać się na pogrzeb, więc mam nadzieję, że nie zmieni się to w odniesieniu do pogrzebów i nabożeństw”. W tamtym czasie niektóre cmentarze i ogrody przy krematoriach odnotowały zwiększone zainteresowanie terenem jako obszarem rekreacyjnym, co skłoniło do poświęcenia większej uwagi możliwościom rozbudowy i/lub podziału na strefy rekreacyjne.

Cmentarze komunalne i ogrody przy krematoriach są zarówno przestrzenią publiczną, jak i zasobem. Służą uniwersalnym potrzebom. Jak zauważył imam z Cork: „Gdy ludzie umierają, wszyscy są tacy sami... Czy to katolicy, czy muzułmanie”. Cmentarze i ogrody przy krematoriach mogą być także miejscami spotkań zarówno w obrębie danej społeczności, jak i między różnymi społecznościami. Jeden z odwiedzających cmentarz pochodzący ze społeczności Travellersów z Cork skomentował: „To chyba jeden poziom... Wszyscy jesteśmy tacy sami, na cmentarzu wszyscy jesteśmy tacy sami. Prawdę mówiąc, przypuszczam, że na cmentarzu jesteśmy bardziej zjednoczeni niż w jakimkolwiek innym miejscu. O dwie kwatery dalej od mojego brata leży człowiek, który był wielkim biznesmenem w Cork. Rozmawiamy z jego rodziną, gdy spotykamy się przy grobie. W żadnej innej sytuacji

kwatery dalej od mojego brata leży człowiek, który był wielkim biznesmenem w Cork. Rozmawiamy z jego rodziną, gdy spotykamy się przy grobie. W żadnej innej sytuacji nigdy byśmy się nie spotkali ani nie porozmawiali”. Najwyraźniej cmentarze mają ogromny potencjał, aby ułatwiać spotkania i lepsze wzajemne zrozumienie. Przykłady dobrych standardów obejmują:

Ustawodawstwo, zarządzanie i planowanie

- Regularne przeglądy krajowych przepisów dotyczących cmentarzy i krematoriów oraz zasad lokalnych w świetle zmiennych danych demograficznych, co umożliwi wprowadzanie lokalnych/oddolnych analiz do wytycznych krajowych
- Tłumaczenie informacji pochodzących od gminy i innych informacji dotyczących pogrzebów (w tym wszystkich uprawnień, kosztów i przepisów) na najważniejsze języki mniejszości lokalnych na stronach internetowych i ulotkach
- Lokalne planowanie i projektowanie cmentarzy i krematoriów, w tym rozbudowa lub przebudowa (zob. rysunek 13a, b)

Projektowanie, obiekty i przestrzeń rytualna

- Ułatwienie zaspokojenia różnorodnych potrzeb w zakresie pogrzebu, w tym osób niewierzących i lokalnych wspólnot religijnych
- Neutralne budynki rytualne (np. brak ikonografii religijnej) (zob. rysunek 14a)
- Wybór odpowiednich przenośnych przedmiotów o znaczeniu religijnym, które mogą być używane podczas rytuałów pogrzebowych (zob. rysunek 14b)
- Budynki rytualne, które można łatwo przystosować (np. przestrzeń na duże pogrzeby z ekranem telewizyjnym)
- Przestrzeń rytualna na wolnym powietrzu (np. do wspólnych modlitw muzułmanów, umożliwiająca zachowanie odległości lub dla innych rytuałów (zob. rysunek 15a, b)
- Urządzenia do mycia rytualnego dla żałobników (np. do wspólnych modlitw muzułmanów) (zob. rysunek 14c)
- Umożliwienie obserwacji / rozpoczęcia kremacji dla hinduistów i sikhów (zob. rysunek 16)
- Wysokiej jakości systemy audio, które umożliwiają korzystanie z wcześniej przygotowanej muzyki zgodnie z wymogami

osobistymi lub religijnymi, mantr i modlitw

- Łącza do kamer internetowych, które ułatwiają wirtualną obecność/uczestnictwo żałobników z całego świata lub osób w złym stanie zdrowia (zob. rysunek 17a, b)
- Usługi koronera, w tym ochrona integralności ciała i usprawnienie szybkiego wydania ciała w celu spełnienia wymogów religijnych, np. poprzez zastosowanie nieinwazyjnych sekcji zwłok
- Wydłużenie czasu na cmentarzu i w krematorium, aby pomieścić duże grupy pogrzebowe lub odprawić bardziej złożone rytuały pogrzebowe
- Obsługa krematoriów i cmentarzy podczas weekendów
- Całotygodniowy (przez siedem dni) dostęp do lekarzy i rejestratorów w celu otrzymania aktu zgonu i rejestracji, aby ułatwić szybki pochówek lub kremację
- Przestrzeń inkluzywna, umożliwiająca osobiste wyrażanie żałoby (zob. rysunek 18)
- Obiekty i symbole, które z szacunkiem odzwierciedlają różnorodność i inkluzywność (zob. przykłady na rysunkach 19 i 20)
- Ruchome siedziska, które umożliwiają różne opcje rozmieszczenia lub wykorzystania przestrzeni w salach pogrzebowych
- Dostępność parkingów, ścieżek, toalet itp.
- Odpowiednia komunikacja zbiorowa
- Przyjazny dla środowiska parking w celu organizacji pogrzebów dla dużej społeczności
- Cmentarze i ogrody przy krematoriach mogą zapewniać ważne tereny zielone mieszkańcom, jak pokazała sytuacja na obszarach miejskich podczas ograniczeń wynikających z pandemii COVID-19
- Wyznaczenie stref na rekreację, np. spacerów z psem lub ćwiczenia
- Projektowanie z myślą o ochronie środowiska, np. poprzez włączenie „naturalnych” lub „leśnych” obszarów do cmentarzy komunalnych, które są ich pozbawione

Komunikacja i zaangażowanie społeczne

- Cmentarze i ogrody przy krematoriach to przestrzeń społeczna, która może sprzyjać ważnym interakcjom. Dostęp do informacji o różnych społecznościach, które korzystają z danego cmentarza lub krematorium może pogłębić ich wzajemne zrozumienie
- Dobra komunikacja i dialog między pracownikami cmentarzy i krematoriów a lokalną społecznością
- Tworzenie okazji do interakcji społecznych m.in. miejsca do siedzenia, kawiarnie, wydarzenia i warsztaty dla wolontariuszy
- Pracownicy dostępni w dobrze znanych stałych godzinach mogą wzmocnić interakcje społeczne; podobnie jak przebudowa zbędnych budynków w celu świadczenia innych usług, takich jak kawiarnie, kwaciarnie i punkty informacyjne z toaletami
- Wyraźne informowanie i oznakowanie na cmentarzach i w krematoriach zaprojektowane w porozumieniu ze społecznością lokalną (zob. rysunek 21a, b, c)
- Organizacja wydarzeń na cmentarzu i w krematorium, aby wzmocnić lokalne zaangażowanie, interakcje między różnymi społecznościami oraz znajomość różnych zasad i możliwości, np. wycieczki, dni otwarte, koncerty, wykłady, wystawy, klub dyskusyjny „Śmierć ma znaczenie” i podobne wydarzenia, mające poszerzać świadomość lokalnych społeczności
- Wolontariusze na cmentarzach i w krematoriach wyłonieni z lokalnej społeczności oraz grup wyznaniowych, m.in. kontakty społeczne, ogrodnictwo, wydarzenia zorganizowane
- Niektóre grupy społeczne nawiązały współpracę ze świadczeniodawcami, aby stworzyć i sfinansować budowę obiektów o charakterze kulturalnym na cmentarzu oraz zapewnić członkom społeczności lokalnej szkolenie w zakresie zdrowia i bezpieczeństwa na cmentarzach, a także wspierać pracowników cmentarza podczas pochówków w weekendy
- Identyfikacja łączników we wspólnotach wyznaniowych i społecznościach może ułatwić komunikację ze świadczeniodawcami oraz pomóc krewnym i świadczeniodawcom w organizacji pogrzebu

- Inicjatywy społeczne mogą wspierać krewnych i świadczeniodawców, m.in. żydowskie i muzułmańskie rady pogrzebowe, które zbierają fundusze na wspomaganie wspólnej infrastruktury, by realizować przedsięwzięcia takie jak mycie rytualne, zatrudnianie karawany oraz zapewnienie indywidualnych pogrzebów

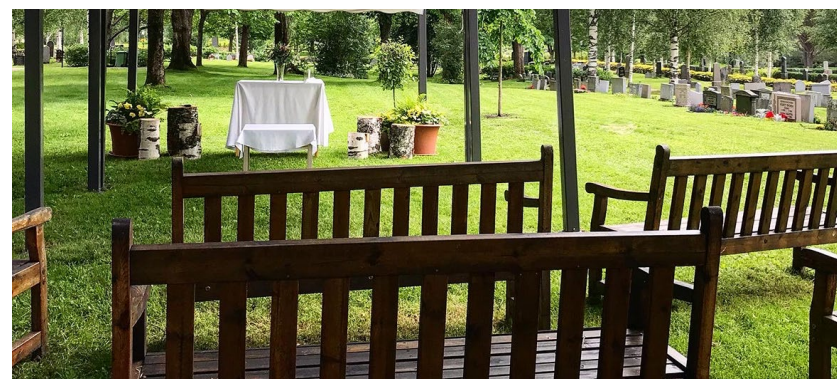

Rysunek 13a. Zaangażowanie społeczne na cmentarzu Feng Shui, Zwolle, Holandia. Rysunek 13b. Kreatywne warsztaty poświęcone inkluzywnemu projektowaniu cmentarzy i krematoriów, Luxembourg Festival of Migration 2020.

Rysunek 14a i b. Neutralna przestrzeń rytualna z ruchomymi krzesłami i przenośnymi przedmiotami religijnymi, dostępna na życzenie (Wielka Brytania).

Rysunek 15a. Muzułmański cmentarz na cmentarzu komunalnym, Groningen, Holandia. Rysunek 15b. Zewnętrzna przestrzeń rytualna stworzona w 2020 r., Umeå, Szwecja. Rysunek 15c. Zewnętrzna przestrzeń rytualna i obiekty do mycia dla żałobników.

Rysunek 16. Możliwość obserwacji / rozpoczęcia procesu kremacji. Rysunek 17a. Przekaznik TV do dużej przestrzeni (Wielka Brytania).

Rysunek 17b. Transmisja na żywo pogrzebu (Szwecja). Rysunek 18. „Wolna przestrzeń” na cmentarzu komunalnym w Groningen (Holandia), która umożliwia różne położenie grobów, oznaczenia i styl dekoracji nagrobków.

Rysunek 19a. Róża wiatrów na cmentarzu muzułmańskim.
Rysunek 19b. Oznaczone kolorami położenie w obiekcie do mycia ciała (oba Leeuwarden, Holandia).

Rysunek 20a. Ikonografia bezwyznaniowa i wielu wyznań na ławkach na cmentarzu holenderskim.
Rysunek 20b. Misa z kamykami upamiętniającymi odwiedzenie grobu w żydowskiej części cmentarza miejskiego w Luksemburgu.

Część 5 Wnioski

Rysunek 21a. Mapa i informacje o cmentarzu (Umeå, Szwecja). Rysunek 21b. Drogowskaz pokazujący różne strefy wyznaniowe i funkcjonalne (Eskilstuna, Szwecja). Rysunek 21c. Przepisy dotyczące wyprowadzania psów (Dundee, Wielka Brytania).

Tworzenie cmentarzy, krematoriów i powiązanych z nimi usług dostosowanych do różnorodności społeczeństw jest istotnym elementem inkluzywnego społeczeństwa wielokulturowego, w którym wszyscy czują, że do niego „przynależą”, gdzie zaspokajane są ich potrzeby, a zmarli są traktowani z szacunkiem. Mogłoby to odegrać ważną, choć często pomijaną, część unijnego Planu działania na rzecz integracji i włączenia społecznego. Umożliwienie dialogu między mniejszością a większością oraz ze świadczeniodawcami i urbanistami ma ogromne znaczenie dla zapewnienia i utrzymania odpowiednich i inkluzywnych cmentarzy i krematoriów. Doświadczenie z pogrzebów podczas pandemii COVID-19 pokazało również, że innowacyjne i inkluzywne rozwiązania, takie jak transmisje na żywo, przekątniki telewizyjne i przestrzeń rytualna na wolnym powietrzu, mogą przynieść korzyści wszystkim uczestnikom.

Udoskonalone usługi i udogodnienia, które zapewniają dostępność cmentarzy i krematoriów oraz uwzględnienie w większym stopniu potrzeb osób religijnych i bezwyznaniowych, większości i mniejszości, zapewniają, że cmentarze komunalne i krematoria to przestrzeń i usługi publiczne sprzyjające inkluzywności. Dobre planowanie i projektowanie, w tym odpowiednia komunikacja zbiorowa i dostępność parkingów, podział na strefy rekreacyjne oraz obiekty, takie jak ławki i kawiarnie, a także wydarzenia dla społeczności i możliwości wolontariatu, mogą sprzyjać dialogowi międzykulturowemu i zrozumieniu.

Rysunek 22. Kawiarnia przy cmentarzu, Groningen, Holandia.

Najważniejsze źródła

- Beebeejaun, Y. (2012) Including the Excluded? Changing the Understandings of Ethnicity in Contemporary English Planning. *Planning Theory & Practice*, 13(4), 529–548.
- Beebeejaun, Y., McClymont, K., Maddrell, A., Mathijssen, B., & McNally, D. (2021). Death in the Peripheries: Planning for Minority Ethnic Groups beyond “the City.” *Journal of Planning Education and Research*, <https://doi.org/10.1177/0739456X211043275>
- Cremation Society of Britain (2019) *International Statistics* (Accessed 30 Sept 2022), <https://www.cremation.org.uk/International-cremation-statistics-2019>
- European Commission (2020) EU Action Plan on Integration and Inclusion 2021–2027 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0758&qid=1632299185798>
- Francis, D., Neophytou, G. and Kellaher, L. (2005) *The Secret Cemetery*. London: Berg.
- Gardner, K. (1998). Death, burial and bereavement amongst Bengali Muslims in Tower Hamlets, East London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, xxiv(iii), 507–22.
- Gunaratnam, Y. (2013). *Death and the Migrant: Bodies, Borders and Care*. Bloomsbury Academic
- Hadders, H. (2021 online first). Hindu urn burial in Norway: an option for the future? *Mortality*. DOI: 10.1080/13576275.2020.1869708
- Havik, P., Mapril, J. & Saraiva, C. (2018). Introduction. In P. J. Havik, J. Mapril & C. Saraiva (Eds.) *Death on the Move: managing narratives, silences and constraints in a transnational perspective* (pp. 1–10). Cambridge Scholars Publishing
- Hunter, A. (2016). Deathscapes in diaspora: contesting space and negotiating home in contexts of post-migration diversity. *Social and Cultural Geography*, 17(2), 247–261. DOI:10.1080/14649365.2015.1059472
- Hunter, A. & Ammann, E. S. (2016) End-of-life Care and Rituals in Contexts of Post-migration Diversity in Europe: An Introduction, *Journal of Intercultural Studies*, 37(2), 95–102, DOI: 10.1080/07256868.2016.1142052
- Islam, F. & Netto, G. (2020). ‘The virus does not discriminate’: Debunking the myth: the unequal impact of COVID-19 on ethnic minority groups, *Radical Statistics Journal*, 126, 19–23 <https://www.radstats.org.uk/no126/IslamNetto126.pdf>
- Jassal, L. K. (2015). *Necromobilities: The Multi-sited Geographies of Death and Disposal in a Mobile World*. *Mobilities*, 10(3), 486–509. DOI: 10.1080/17450101.2014.912049
- Jedan, C., Kmec, S., Kolnberger, T., Venbrux, E., & Westendorp, M. (2020). Co-creating ritual spaces and communities: An analysis of municipal cemetery Tongerseweg, Maastricht, 1812–2020. *Religions*, 11(9), 435. doi: <http://dx.doi.org/10.3390/rel11090435>
- Jedan, C. (2023- forthcoming), *The Economics and Politics of Dedicated Funerary Provision for Migrant and Minority Groups. A Perspective from the Netherlands*, in: Maddrell et al. (eds.), *Mobilities in Life and Death. Negotiating Room for Migrants and Minorities in European Cemeteries* (Imiscoe Research Series), Cham: Springer.
- Kadrouch-Outmany, K. (2014). Burial practices and desires among Muslims in the Netherlands: A matter of belonging. *Can. J. of Netherlandic Studies*, 33.2/34.1, 107–128
- Maddrell A. (2020) ‘Bereavement, grief, and consolation: Emotional-affective geographies of loss during COVID-19’, *Dialogues in Human Geography* 10(2) 107–11, doi: <https://doi.org/10.1177/2043820620934947>
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., McClymont, K., McNally, D., Mathijssen, B. & Dogra, S.A., (2018). *Deathscales and Diversity in England and Wales: setting an agenda*, *Revista d'Etnologia de Catalunya* 43, 38–53
- Maddrell A., McNally D., Beebeejaun Y., McClymont K. and Mathijssen B. (2021 online first), *Intersections of (infra)structural violence and cultural inclusion: the geopolitics of minority cemeteries and crematoria provision*, *Transactions of the Institute of British Geographers* <http://doi.org/10.1111/tran.12437>
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., Kmec, S. & Wingren, C. (2022 online first) *Cemeteries and crematoria, forgotten public space in multicultural Europe. An agenda for inclusion and citizenship*. *Area*, 00, 1–9. <https://doi.org/10.1111/area.12824>
- Marjawaara, R. (2017). Selecting a place of rest after a life on the move: determinants of post-mortal mobility in Sweden, *Applied Mobilities*, 2(2), 166–181, DOI: 10.1080/23800127.2017.1326779
- Nordh, H., House, D., Westendorp, M., Maddrell, A., Wingren, C., Kmec, S., McClymont, K. Jedan, C., Uteng, P. T., Beebeejaun, Y., & Venbrux, E. (2021). *Rules, Norms and Practices – A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe*. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, <https://doi.org/10.1177/00302228211042138>
- Rugg, J. (2020). *Social justice and cemetery systems*. *Death Studies*. DOI:10.1080/07481187.2020.1776791
- Skår, M., Nordh, H. & Swensen, G. (2018). *Green urban cemeteries: more than just parks*. *Journal of urbanism*, 11(3), 362–382. DOI:10.1080/17549175.2018.1470104
- Swhajor, A., Heessels, M., Van der Velde, P. & Venbrux, E. (2010). *Aan de Ganges in Twente. Onderhandelen over vormgeving van hindoeëdenrituelen in Nederland*. *Quotidian*, 83-102.
- Tolia-Kelly, D. (2008) *Investigations into diasporic ‘Cosmopolitanism’: beyond native mythologies of the ‘non-native’*. In C. Dwyer & C. Bressey (Eds.), *New Geographies of Race and Racism* (pp. 283–296). Ashgate
- Wojtkowiak, J., Rutjens, B. T., & Venbrux, E. (2010). *Meaning Making and Death in a Secular Society: A Dutch Survey Study*. *Archive for the Psychology of Religion*, 32(3), 363–373. <https://doi.org/10.1163/157361210X532059>

Autorzy

Yasminah Beebeejaun (UCL), Danielle House (University of Reading), Christoph Jedan (University of Groningen), Sonja Kmec (University of Luxembourg), Marianne Knapskog (TOI), Avril Maddrell (University of Reading), Katie McClymont (UWE), Helena Nordh (SLU), Eric Venbrux (University of Nijmegen), Tanu Priya Uteng (TOI), Mariske Westendorp (Utrecht University), Carola Wingren (SLU). Z dodatkowym wsparciem w zakresie projektu Vevili Dornelles (University of Reading) i Farjany Islam (Heriot-Watt University).

Dane kontaktowe

Kierownik projektu profesor Avril Maddrell (avril.maddrell@reading.ac.uk)

Podziękowania

Serdecznie dziękujemy wszystkim, którzy uczestniczyli w badaniach i je wspierali. W tym uczestnikom badania i wspólnotom, naszym partnerom projektu, Królewskiemu Instytutowi Urbanistyki (Zjednoczone Królestwo i Irlandia), Holenderskiemu Muzeum Tot Zover i Fundacji Terebinth (Holandia); oraz agencji finansowania nauk humanistycznych w Europejskiej Przestrzeni Badawczej.

Zdjęcia

Danielle House, Christoph Jedan, Sonja Kmec, Marianne Knapskog, Avril Maddrell, Brenda Mathijssen, Helena Nordh, Mariske Westendorp.

Prawa autorskie

Praca jest objęta licencją Creative Commons CC-BY_NC-ND.

Strona internetowa

cemi-hera.org

Projekt

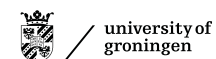
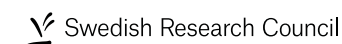
Bison Bison

HERA

NWO

cemi-hera.org